

Aktuális

KÁBÍTÓSZER ELLEN NINCS VÉDŐOLTÁS, MINDEN A NEVELÉSEN MÚLIK...¹

HERNÁDI LÁSZLÓNÉ

„Nem az intelligencia uralja a világot, hanem az érzelmek.”²

A 2003-2004-es tanévtől a Győri Egyházmegye katolikus iskoláiban és Pápán megkezdtek a foglalkozásokat a szenvedélybetegségek megelőzéséért.

Ernst Servais belga drogterapeuta programja szerint dolgozunk, aki az érzelmi nevelés megerősítésére épít. Ennek a megelőzés érdekében két területre kell kiterjednie: az *emocionális* és az *emocionális-szociális* tulajdonságokra.

Az *emocionális* tulajdonságok körébe tartozik saját érzelmeink felismerésének és megnevezésének képessége; az ezekkel való bánni tudás, s az érzelmek összefüggésekben való látása. A személyes érzelmek tisztázása érdekében folyamatos belső párbeszédre van szükség, amely rávilágít erős és gyenge pontjainkra.

Az *emocionális-szociális* tulajdonságok: az empátia képessége; érzelmeink közlése az ún. „én-üzenetek” segítségével; mások álláspontjának meghallgatása, minél pontosabb megértése és rugalmas elfogadása; megfelelő konfliktuskezelés; kommunikációkészség a személyes kapcsolatokban és a közösségben.

FOTÓ-FANTÁZIÁK³

Ernst Servais programjának speciális és újszerű eszközsorozata a *fotó-fantáziák*. Ezeket a művészi képeket maga készítette: a programcsomaghoz négy sorozat fénykép tartozik. A borító mappán utasítások olvashatók a felhasználás módszereiről, és ahol szükségesnek tartotta, ott a szerző kitöltendő feladatlapot is mellékel.

Az *első fényképsorozat* alkalmas a *beszélgetések* elindítására, a *csoporthozézió* kialakítására vagy az *elsőleges megelőzés* fontosságának bizonyítására. A célokat szolgálja a borítón található feladatsor, amelyben a prevencióhoz kapcsolódó tételmondatokhoz választunk fényképeket, majd az adott mondatot saját nézőpontunk szerint értelmezzük.

A *második fényképsorozatban* található negyven kép az *életminőség* vizsgálatát szolgálja. Az a cél, hogy a tréningezők felismerjék ennek fontosságát a prevencióban,

és a szükséges változtatásokat is megfogalmazzák. (A borítón egy interjú-játék található, amelyet fénymásolni kell.)

A harmadik fotósorozat az *érzelmek felismeréséhez* nyújt segítséget azzal, hogy negyven arckép segítségével kell azonosítani az emóciókat, felismerni a valós érzelmeket.

A negyedik fotósorozat az élet, a természet csodáit villantja fel mikro-felvételeken. Segítségükkel négy szempontból vizsgálhattuk meg hozzáállásunkat a természethez: melyek az előzetes tapasztalataink; milyen érzelmeket vált ki belőlünk a kép; milyen véleményt alakított ki bennünk a nevelés a fotón látható természeti jelenségről; pontosak-e az élőlényekről szerzett ismereteink. *Beállítódásunktól, előítéleteinktől* függően a legkülönbözőbb vélemények hangzanak el a képekről.

„MIELŐTT TÚL KÉSŐ LENNE”

A képeken és a feladatlapokon kívül segédanyagként egy hasznos kézikönyv is rendelkezésünkre áll *Mielőtt túl késő lenne* címmel, amelyet tanároknak, szülőknek és a szenvedélybetegségek megelőzésében dolgozó munkatársaknak ajánlott a szerző.⁴

Az első részében megismerkedhetünk a program rövid történetével, a magyarországi és a külföldi véleményekkel, ajánlásokkal, a megelőzés alapelveivel, a program felépítésével. Szemléletes ábrák mutatják be, mit ért a szerző az egész társadalmat átfogó, elsődleges megelőzésen; majd a megelőzés területeit vizsgálja korosztály és helyszín szerint. Külön fejezet foglalkozik a téma össztársadalmi megközelítésével; az összehangoláshoz szükséges koordinációs munkacsoport feladataival; illetve a programban résztvevő munkatársak folyamatos képzésével.

A nevelési elgondolások részletes kifejtése után a tömegkommunikáció eszközeinek bevonását javasolja a szerző. Az átfogó megközelítéssel dolgozó akcióstratégiájának megtervezését foglalja össze a következő fejezet, majd a folyamatos vizsgálatok fontosságát emeli ki.

A könyv a Sziget Droginformációs Alapítvány bemutatásával összefüggően a Magyarországon zajló prevenciós munkát.

A könyv második része ahhoz ad gyakorlati útmutatást a pedagógusoknak, szülőknek, hogy hogyan kezdjenek bele a prevenciós munkába, hogyan használják a felkínált segédanyagokat és a fotó-fantáziákat. Ezek a mellékletek is sokszorosíthatók.

AZ ELSŐDLEGES MEGELŐZÉS PROGRAMJÁNAK ISMERTETÉSE

A program aktualitását az a tény adja, hogy míg 1990-ben csak 6 kg-ot, 1994-ben és azóta évente megközelítőleg 1 tonna kábítószeret foglaltak le a bűnüldöző szervek Magyarországon⁵ – tehát tranzitországból célországgá váltunk. Egyre gyakrabban hallunk kábítószer túladagolásban elhunyt fiatalokról, naponta találkozunk alkoholistákkal, megrokkant emberekkel. Állandóan szembesülünk azzal, hogy minden felvilágosítás ellenére nagyon sokan dohányoznak fiataljaink közül. Sa-

ját családjainkban is megtapasztaljuk a reklámok, a média mérgező hatását, amely az állandó, mértéktelen fogyasztás mókuskerekébe csalja a gyerekeket és a felnőtteket egyaránt.

A szenvedélybetegségek megelőzhetők, a korai stádiumban gyógyíthatók akkor is, ha már kialakult a függőség, de sajnos nem szüntethetők meg. Nincs ellenük védőoltás, és az embert nem tarthatjuk egész életében „búra alatt”. Azt kell elősegítenünk, hogy az emberi test és lélek harmonikusan fejlődjön, és kialakuljon a jó szociális közérzet. Ehhez nyújt „mankókat” a megelőzés, az emocionális nevelés: meg kell tanítani a fiatalokat, hogyan használják mértékkel a különböző élvezeti szereket – pl. kávé, alkohol – úgy, hogy ne kerüljenek tőle függőségi helyzetbe. A drogok esetében természetesen a teljes tartózkodás a cél.

A TELJESKÖRŰ MEGELŐZÉS

Fontos magunkban is tudatosítani, hogy a szenvedélyektől való függőség betegség, a szervezet kóros állapota. Ennek létrejöttében három rizikófaktor játszik szerepet:⁶ az *egyén* a maga sajátosságaival; a *környezet* normáival és befolyásával; végül a *drogok* terjesztésének általánossá válása. A megelőzésnek tehát erre a három területre kell összpontosítania.

Elengedhetetlen, hogy az egyén foglalkozzék saját kívánságaival és nehézségeivel, ismerje meg és fogadja el önmagát: építsen ki saját, kritikus véleményt a kábítószeres fogyasztásáról és az azzal való visszaélésről. Meg kell tanulnia az érzések kezelését, a konfliktusok megoldását, a kontaktusteremtést. Alakítson ki egészséges viszonyulást a hatalomhoz, legyen képes felülemelkedni a csüggedésen és az erőszakon. Fontos az is, hogy egészséges kapcsolatokat tudjon teremteni, amelynek előfeltétele a helyes identitás és önértékelés. A fiatalokat meg kell tanítani arra, hogy keressék és fedezzék fel a lét értelmét, és örüljenek az élet szépségének – mindezek segítségével építsék fel és erősítsék belső szabadságukat.

A megelőzés második területe környezetünk alakítása, amelynek során figyelniünk kell arra, hogy megteremtsük a társadalmi normák, szokások és szükségletek összhangját. Nagyon fontos, hogy a környezetünket alkotó közösségek figyelme az emberre irányuljon, ezek a közösségek legyenek egymással élő kapcsolatban, melyek hálót alkotva biztonságot adhatnak az egyénnek. Minden közösségnek egészséges normákat és szokásokat kell tehát kialakítania.

A harmadik terület a káros élvezeti anyagok kínálatának csökkentése, ami többek feladata. A törvényhozásé, amely világos védőtörvények megalkotásával teheti a legtöbbet; a bűnüldöző szerveké, amelyek e törvények betartatásáért felelősek. De minden felnőttnek jó példát kell mutatnia az élvezeti szerekhez való viszonyulásában.

A végső cél az, hogy a kábítószeres kereslete és kínálata egyaránt csökkenjen.

A SZEMLÉLET FONTOSSÁGA

A gyermekek nem úgy születnek, hogy kiforrott véleményük van a világról, de meglátásaik különböző dolgokról korán kialakulnak. Például hamar megfogalmazzanak ilyen mondatokat: „De hiszen a felnőttek is isznak!”, „A dohányzás nyugodt külsőt kölcsönöz.”, „Aki igazi férfi, az néha berúg!”, „Egy kis »sebesség« néha nem árt!”.

Az ilyen vélemények kialakulásában több tényező is szerepet játszik:

- A személyes tapasztalatok, amit a fiatalok a környezetükben szereznek. Fontos, hogy ezeket a megfigyeléseket kritikusan felülbírálják és újraértékeljék.
- A fiatalokban rendkívül erős az igény az azonosulásra, egy adott csoporthoz tartozásra, ahol „valakinek” érezhetik magukat. A barátok, a társak elfogadó magatartása, véleménye érdekében akár szélsőséges cselekedetekre is képesek.
- Életükben az az érték válik meghatározóvá, amelyet a környezetük is fontosnak tart, s ezért ismételt hangszólyoz. Ennek negatív példája a reklámok és a média véleményének kontrollálatlan elfogadása. A reklámpolitika azzal, hogy állandó fogyasztásra ösztönöz, különösen veszélyezteti a kialakulatlan, gyenge személyiséget. A filmekben látott szereplők pedig feltétel nélkül elfogadott példaképekké válnak – jobbak hűján.
- A függőség kialakulásában fontos az információk hatása. Rendkívül gyakori és veszélyes, hogy a drogokról hiányos vagy téves ismeretekkel rendelkeznek a gyerekek. De ha pontosak is az információik és láthatóak a veszélyek, akkor sem veszik azokat komolyan. Ha pedig az ismeretek nem épülnek be tudásként az életükbe, akkor nem nyújthatnak megfelelő védelmet.

A megelőzés első lépése tehát az, hogy a fiataloknak kritikusan felül kell vizsgálniuk szemléletüket, és új, helyes véleményt kell kialakítaniuk.

A KÉPESSÉGEK ELSAJÁTÍTÁSA

A gyerekeknek különböző fontos képességeket kell elsajátítaniuk ahhoz, hogy a szenvedélybetegségeket elkerüljék. Ilyen például a konfliktusok kezelése; a különböző megoldási lehetőségek meglátása; a nagyobb ellenálló képesség kialakítása a stresszel szemben; a kommunikációs készségek elsajátítása, az én-üzenetek helyes megfogalmazása.

A következő felmérés arra igyekezett rávilágítani, hogy pontosan melyek is ezek a képességek. Belgiumban 1400 szülőt kérdeztek meg arról, hogy milyen képességeket kívánna gyerekének. Ugyanazon a kérdőíven azt is megkérdezték, hogy szülőként mely képességeket tartja saját maga számára megtanulandónak. A következő érdekes eredményt kapták.

	Gyermekének kívánja:	Szülőként megtanulná
Valamire <i>nemet</i> mondani	32,0 %	29,0 %
A kimondott <i>nem</i> mellett kitartani	26,0 %	14,5 %
Valamiről lemondani tudni	40,0 %	18,5 %
Érzéseket kifejezni	39,5 %	30,5 %
Kapcsolatot felvenni	19,0 %	19,0 %
Konfliktusokat megoldani	20,0 %	29,0 %
Örülni valaminek	15,0 %	0,5 %
Feszültségeket elviselni	10,0 %	24,5 %
Vállalni a gyengeséget és az erőt	6,0 %	29,0 %⁷

A szülők a felmérés szerint nemcsak azt szeretnék, ha gyermekeik birtokában lennének a fenti képességeknek, hanem saját életükből is hiányolják ezeket. Az elsődleges megelőzést tehát a szülőknél és a felnőtteknél lenne ideális kezdeni. A felnőttek számára tartott előadások azonban legtöbbször csak tájékoztatnak, de nem adnak lehetőséget képességek tanulására, gyakorlására – ezen változtatni kellene. Jó volna elsőként a szülőkkal megbeszélni azt, hogy hogyan tudnának bizonyos képességeket/készségeket önállóan elsajátítani, s miként vehetnék rá gyerekeiket arra, hogy ők is kövessék példájukat.

A MILIÓ

A *család* az a közösség, amelybe a gyermek beleszületik, s melynek felépítése, működése egész életét meghatározó élmény marad. Érzelmi nevelése itt kezdődik el.

Szomorú adat, hogy a gyerekeknek csak egyharmada nő fel normális, harmonikus, funkcióját betölteni képes családban. A második harmad ugyan formálisan ép, de működése nem megfelelő a rendkívüli szegénység, az alkoholizmus vagy az erőszak miatt. A fennmaradó családok egyharmada csonka, ahol az egyik szülő egyedül neveli gyermekét. A tapasztalat szerint a válások után a szülők igyekeznek „megvesztegetni” gyermeküket, majomszeretettel mindent elnézni azért, hogy magukhoz kössék, vagy éppen volt házastársuk ellen neveljék. A felnövő fiatal gyakran barátként kezeli az egyedülálló szülő. Büszke arra, hogy mindent megbeszél vele, ezzel azonban elveszi gyermekkorát.⁸ A magányos szülő gyakran keres társat magának, új apát vagy anyát gyermekének. Ha ezek a partnerkapcsolatok nem tartósak, akkor még tovább fokozódik a gyerekekben a bizonytalanság érzése, ezzel is kiszolgáltatottabbá válik a szenvedélybetegségek számára.

Fontos környezeti tényező az *iskola*, amely egyre több szerepet kénytelen átvállalni a családtól, eközben azonban a nevelés és oktatás helyes arányát is meg kell találnia. A tanulók számára újabb veszélyt jelent, ha a tanulókat túlterheli az állandó és túlzott teljesítménykényszer, ami miatt szintén gyakran szoronganak, s ezzel fokozódik veszélyeztetettségük.

Fontos, hogy a tanárok megkülönböztetett figyelemmel kísérjék tanítványaik személyiségének fejlődését, legyenek megközelíthetők és megszólíthatók a gyerekek számára. Rendelkezzenek olyan pedagógiai kultúrával, hogy minden gyermekben észrevegyék a jót, a fejleszthetőt, és tiszteljék tanítványaikat. Ahogy Németh László mondta: „Azért vagyok pedagógus, hogy a természet nyers gyémántját szép vigyázattal csiszoljam kristályba.”

A szenvedélybetegségek megelőzésében nem elhanyagolható szerepet játszanak a *klubok*, az *egyesületek* is. Ezek is hozzájárulhatnak a mindenkiben meglévő tehetség kibontakoztatásához, és hatékonyan fejleszthetik a személyiséget.

A *lakóhelynek* is nagy jelentősége van a gyerekek életében. Egy falu zárt közössége ellenőrző szerepet játszik mindennapjaikban: itt még nem olyan könnyű „elveszni”. A városok elszemélytelenedő világában, ahol a felnőttek közömbösen mennek el akár egy földön fekvő ember mellett is, sokkal nehezebb a gyerekek helyzete. Ha a társadalom értékrendje annyira eltorzul, hogy már csak az egyén saját érdeke számít, ha az értékek viszonylagossá válnak, akkor az érdekek kerülnek előtérbe. Ahol farkastörvények uralkodnak, ott nehéz a helyes utat megtalálni és megtartani. A fiatalok kiszolgáltatottá válnak, és sokszor látnak rendkívül rossz példát.

Összefoglalva tehát: a mindnyájunkat körülvevő mikro- és makrokörnyezet a saját értékeivel, elvárásaival meghatározó személyiségünk, szokásrendszerünk kialakulásában. Okozója lehet annak, hogy magányosan bezárkózunk-e, vagy a többi emberrel együtt, a közösségben érezzük-e jól magunkat.

PEDAGÓGIAI KONCEPCIÓ

Az előzőekben tárgyaltak bizonyítják, hogy csak az érzelmi nevelésre való fokozott odafigyeléssel vehetjük fel a harcot a szenvedélybetegségek ellen. Azt is láttuk, hogy ennek számtalan területe van. Az iskolának, mint a megelőzés helyszínének, speciális feladataival külön foglalkozom.

Vajon mikor, mely tanórák keretében tudjuk megvalósítani a prevenciót?

Elviekben minden órán lehetséges és szükséges, ahol a pedagógus együtt van a gyerekekkel. Ha nyitott szemmel jár közöttük, akkor észreveszi azokat a megnyilatkozásokat, amelyek figyelmeztető jelek lehetnek. Látja a problémát, de vagy nem tudatosul benne, vagy ha igen, akkor nem akar, esetleg nem képes foglalkozni vele. El kell döntenie, hogy csak a tanórák precíz megtartása-e a célja, vagy többet akar ennél. Ha igen, akkor ebből a szempontból is meg kell terveznie óráit.

Az *osztályfőnöki* órákból évente néhány alkalmat kötelezően a drogokkal való foglalkozásra szánunk. Itt tehát adott órakeret áll rendelkezésünkre a prevenció

munka elvégzésére, de a tapasztalatok szerint ez kevés. A tanulóknak koruknak megfelelő, egyértelmű, tiszta és biztos információk birtokában kell lenniük, hiszen csak így várható, hogy helyes döntéseket hozzanak. A pedagógusok azonban felkészületlennek érzik magukat a kábítószerrel kapcsolatban, hisz soha nem tanulták a prevenciót, és nem érzik magukat kompetensnek.

A tanulók számára fontosak a pontos információk, amelyeket talán könnyebb nyújtani, de az is szükséges, hogy játsszák el, próbálják ki egymás közt a legkülönbözőbb élethelyzeteket. A *fotó-fantáziák* segítségével pedig mondják el, fogalmazzák meg gondolataikat. S közben persze hallhassák azt is, hogy társuknak hasonló vagy más a nézete, a problémája, mert a pedagógus minden percben példakép ugyan, de a kortársak véleménye még fontosabb. Erre a véleménycsere-re is alkalmas a megtervezett osztályfőnöki óra.

A szakórák szintén sokféle lehetőséget rejtenek. Az *anyanyelvi* és az *idegen nyelvi* órákon a verbális és a non-verbális kommunikáció gyakorlására számtalan lehetőség adódik, a különböző élethelyzeteket el lehet játszani, le lehet írni. A *biológia-* és *kémiaórákon* a tanulók pontos ismereteket szerezhetnek a drogok fiziológiai hatásairól. A *hit* tantárgy az egyházi iskolákban az órarendbe illeszkedik, egyenrangúan a többi tárggyal. Feladata lehet, hogy választ keressen az élet értelmére, tisztázza az erkölcsi fogalmak mibenlétét. Így egyedülálló szerepet tölthet be a tantárgyak között. Néhány iskolában a helyi tanterv lehetővé teszi az „*életvitel és háztartási ismeretek*” beépítését az órarendbe: itt az egészséges életmódról is tanulnak a gyerekek. Ennek tananyagába jól beépíthető a prevenció minden formája.

A *napközi otthonban* napi 4-5 órát töltenek a tanulók. Ennek az időnek egyik részét az teszi ki, hogy alaposan felkészülnek a másnapi tanítási órákra (ez napi egy-másfél órát jelent), a többi időt szabadidőként kell felfogni, amelynek célja, hogy a gyerekek otthonosan érezzék magukat. A tanítók itt közelebb kerülnek a gyerekek napi gondjaihoz, hisz sokkal kisebb a teljesítménykényszer, oldottabb a légkör. Sok a tanulók érdeklődési körének megfelelő, kikapcsolódást nyújtó foglalkozás és játék, amelynek során kiváló lehetőségek nyílnak az elsődleges prevencióra.

Összefoglalva: egy-egy tanítási óra egészét is felhasználhatjuk a megelőzésre, de ugyanilyen fontos, hogy szervesen kapcsolódva a szakóra tényleges anyagához, azzal mintegy integráljuk a prevenciót.

A tanítási órákon kívül a különféle *szabadidős tevékenységek*, szakkörök, diákkörök és sportkörök, iskolai klubok is alkalmasak a szenvedélybetegségek megelőzésére. Itt kap fontos szerepet a szabadidő-szervező tanár, akinek kiemelt feladata, hogy az érzelmi nevelést szem előtt tartva szervezzen változatos programokat.

A PREVENCIÓ = ÖSSZTÁRSADALMI FELADAT

Az emocionális nevelést ez a program összetársadalmi feladatnak tekinti, ezzel új lehetőségeket teremt. A prevenciót a gyermeket körülvevő összes közösség feladatának tartja. Ezek a közösségek: az iskola, a család, a lakóhelyi környezet, a szomszédok, a családorvos és a szabadidős szervezetek. Ezek mind felelősek a gyermekek érzelmi fejlődéséért. Belgiumban, ahol a program már régóta működik, még a munkaadóknak is gondja van a pályakezdő fiatalokra, így a gondoskodás a munkába lépéssel sem szűnik meg. A legújabb fejlemény, hogy a prevenciós programot – a világon először Magyarországon – a hadsereg tagjai is igénybe veszik, mivel a sorkatonák között szintén komoly problémát jelent a drogfogyasztás.

Ahhoz, hogy a társadalmi összefogás létrejöhessen, koordinációs csoportokra van szükség. Minden közösségből ki kell választani a koordinátorokat, belőlük jön létre a fent említett csoport. Ők határozzák meg, hogy saját szervezetükben milyen akciókat indítsanak, és hogy hogyan mozgósítsanak minél több embert – hiszen több csoport együttműködésével a munka hatékonysága hatványozódik. Az is feladatuk, hogy olyan hálózatot hozzanak létre, amely összeköti a tanulók egyes életterületeit, így adva biztonságot a konfliktusokkal küszködő gyerekeknek. A háló számai kapaszkodókat jelentenek: ha a háló sűrű és erős, ha a fiatalokat felkészítjük arra, hogy az élet nehézségeit milyen módon lehet és kell megoldani, akkor kapaszkodókat adunk nekik. Ezek segíteni fognak abban, hogy kevesebben nyúljanak a pohár után vagy a különböző szerekhez.

A koordinációs csoport feladata az is, hogy lehetőséget teremtsen a prevenció megjelenésére a médiában. Nagyon fontos, hogy munkájuk ismertté váljon, hogy sokak kapcsolódjanak hozzá. Feladatuk az is, hogy a lakóhely politikai szereplőivel is felvegyék a kapcsolatot, ha kell, kikényszerítsék a helyes döntéseket a mindenkorri politikai hatalomtól.

A PREVENCIÓ SÜRGETŐ FELADAT

Nélkülözhetetlen az akciók végén történő értékelés. Belgiumban, ahol Ernst Servais programja szerint dolgoznak már húsz éve, összehasonlító méréseket végeztek: a kábítószeres fogyasztását 1980-ban és 1990-ben mérték és vetették össze. Eszerint a drogfogyasztás *csökkenő tendenciát* mutat a 11-18 éves korosztálynál.

Nem várhatók gyors és látványos eredmények, de ez nem lehet gátja a munkának. Fontos, hogy a prevencióban résztvevők: pedagógusok, szülők, felnőttek megfelelő szakismerettel rendelkezzenek, s ennek érdekében állandóan képezik magukat. A legfontosabb azonban az összetartás az egyes csoportokon belül, és az adott településen működő csoportok között. *Egyedül, kis szigetekként dolgozva nem érhető el a megfelelő hatás.*

A munkát elkezdjük, és folytatni szeretnénk. Szükségünk van minden segítségre!

JEGYZETEK:

- ¹ Feser, H.: *Kábítószer elleni nevelés*, Armin Vaas Kiadó, Langenau Albeck, (n.é.).
- ² Daniel Goleman-t idézi Ernst Servais. Elhangzott: Ernst Servais *Emocionális képzés* című előadásán (Győr, Szent László Kollégium, 2003. június 23-25.).
- ³ Ez az összefoglaló az azonos című kiadvány alapján készült: Servais, Ernst: *Fotó-fantáziák*, Europrev Servais Ernst, Aachen, 1997.
- ⁴ Servais, Ernst: *Mielőtt túl késő lenne*, Verlag Uniprev Kiadó, Eupen, 2002.
- ⁵ Szomor Katalin: *Előszó*, in: Servais, Ernst: *Mielőtt túl késő lenne*, Verlag Uniprev Kiadó, Eupen, 2002, 6. o.
- ⁶ Servais, Ernst: *Mielőtt túl késő lenne. Össz-társadalmi és teljes körű szenvedélybetegség megelőzés mindenki számára*, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei ÁNTSZ, 1993, 14. o.
- ⁷ Servais, Ernst: *Mielőtt túl késő lenne. Össz-társadalmi és teljes körű szenvedélybetegség megelőzés mindenki számára*, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei ÁNTSZ, 1993, 65. o.
- ⁸ Gombocz János *A család funkciói* című előadása (Budapest, 2002. szeptember 23.).

